

Львівська Академія мистецтв

На правах рукопису

УДК – 745-749

**МАЛИНА
Валерій Васильович**

НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ.

Кінець XIX - Поч. XX ст.:

**На матеріалах Миколаївської, Одеської,
Херсонської областей**

17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата мистецтвознавства

Львів - 1999

00761797 (.)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського Національної Академії наук України.

Науковий керівник - доктор мистецтвознавства, професор Голова Національної Комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ФЕДОРУК Олександр Касіянович.

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України СЕЛПАЧОВ Михайло Романович.

кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту народознавства НАН України БОНЬКОВСЬКА Софія Миколаївна.

Провідна організація: Українська Академія образотворчого мистецтва і архітектури. м.Київ.

Захист відбудеться в Львівській Академії мистецтв 25 червня 1999р. об 11⁰⁰ годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.-35.103.01 за адресою: 290011, Львів-11, вул.Кубійовича, 38, тел. 76-14-75.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської Академії мистецтв.

Автореферат розісланий 25 травня 1999 року.

Учений секретар Спеціалізованої
вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Igor Golod

І.В.ГОЛОД

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Народне мистецтво півдня України - багатовимірний у просторі й часі масив рукоесних виробів - являє собою: народну архітектуру, її оздобу, речове наповнення інтер'єру дому та садиби, кам'яні лапідарії, а також пластично-просторові утворення, що визначають ритуальні локуси родинно-шлюбної «містерії».

Комплексне вивчення регіональних шкіл народної майстерности дає можливість, з одного боку, зафіксувати морфостилістичні особливості творів традиційного декоративно-прикладного мистецтва; з іншого - дослідити форми їх побутування. Це значно збагачує наші знання про функціональні можливості рукотворних виробів, про релігійно-магічні та інші ситуаційні властивості окремих предметів, про неперервну взаємодію людини зі світом «другої природи».

Кожна селянська хата ще на початку ХХ ст. насичується виробами, що мають подвійні реальності, приховані значіння, прадавні смисли. Пов'язуються з практичною (побутовою) та релігійно-магічною (ритуальною) формами побутування творів народного мистецтва. Як зчіплювальними між ними проявляються естетична, еротична, репрезентативна, інші суміжні їм функції. Тому важливо з цієї причини нам знати, скажімо, не еволюцію художнього образу, його структуру, не характер запозичень з інших ритуальних комплексів, навіть не ланцюг дій, що змінюються фольклорною практикою (його схему), але рівночасне дійство у вигляді орнаментно-декоративної і пластичної творчости різних народів на спільній території.

В українському мистецтвознавстві до цього часу бракує наукових розвідок, як загального корпусу, так і окремих гілок народного мистецтва півдня України. Залишаються невивченими кроскультурні процеси у народному мистецтві регіону, а також рівні функціонування в поліетнічному середовищі «анклавних» типів народної творчости; українські традиційні ремесла, як домінуючі на території і в часі, споріднюючись за морфостилістичними ознаками, сплаваються в єдине ціле з маргінальними, периферійними. Існує нагальна потреба у реконструюванні «життєвих обр'їв» поселенців півдня України на зламі ХІХ-ХХ століть, включаючи відтворення історичних форм народної культури, ритуальних просторових утворень, національного лексичного фонду тощо.

Актуальність дослідження таким чином полягає в тому, щоби достовірно відтворивши етнографічну ситуацію на півдні України кінця ХІХ - початку ХХ століть, визначити морфологію й образну стилістику регіонального мистецтва, твори якого знаходили місце в обшарах народного житла, в обрядових циклах весільного ритуалу. Злободенність розвідок з вивченої тематики зумовлюється ще й потребою формування національної свідомости українців, суворою необхідністю духовного відродження України, позитивного вирішення екологічних проблем. Животрепетність поставлених у дослідженні питань підказується природнім бажанням пізнати витоки сучасного народного мистецтва, його першоджерела.

Практика народної творчості європейських народів підтверджує тезу про те, що опорою народного мистецтва був і залишається сільський будинок: лише оздоблення народного житла в усіх його проявах може бути метою руху в галузі орнаментного і прикладного мистецтва.

Предмет дисертації – становлення, еволюція і форми побутування народного мистецтва півдня України наприкінці XIX - початку XX ст.

Об'єктом наукових описів та узагальнень стали окремі ремісницькі вироби, музейні збірки, приватні колекції творів народного мистецтва, а також місцевий весільний ритуал – місце побутування виробів народних майстрів.

Мета й основні напрямки дослідження. Комплексне вивчення народного мистецтва півдня України кінця XIX - поч. XX ст. передбачало постановку й виконання завдань:

- аналіз морфостилістики народного мистецтва регіону;
- визначення місця виробів народних майстрів в архітектурно-художніх обширах південноукраїнського народного житла;
- наведення паралелей у народній орнаментно-декоративній творчості українців, росіян, болгар, які проживають на теренах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей;
- виокремлення орнаментних, пластичних, кольорових, ізоморфних образів, що формують регіональний «глюсарій» мистецьких форм;
- визначення принципів формування за допомогою творів народного мистецтва ритуальних «локусів» південноукраїнського весілля.

Наукова новизна одержаних результатів:

- показані передумови становлення й еволюції механізму традиції в народному мистецтві півдня України кінця XIX - поч. XX ст.;
- народне ковальство, слюсарство, столярство, різьбярство, бляхарство розглядаються у поєднанні з архітектурним декором, народним кам'яним будівництвом;
- вводиться до наукового обігу більше п'ятисот мистецьких пластичних форм, орнаментно-декоративних композицій українців, росіян, болгар;
- вперше систематизовано типи міських кам'яних будинків «чистої роботи» та елементи «зовнішнього» декору народного житла: ковани й виливані мережані брами, огорожі, балкони, піддашки, сходи, решітки, фасадні різьбовані двері, бляшані верхів'я водотоків - «корони»;
- вперше описані й систематизовані вироби народних майстрів за морфостилістичними ознаками, матеріалами, техніками виконання, орнаментцією, колірністю, функціями, - як елементи декору інтер'єру народного житла;
- вперше твори народного мистецтва регіону розглядаються в контексті весільного ритуалу як обереги, релігійно-магічні атрибути, християнські символи, знаки роду, майстерности, народної моралі тощо;

- вперше висвітлюються приховані значіння творів народного мистецтва як «теургічних знарядь» при формуванні ритуальних локусів сільського весілля в його поліетнічних варіантах;

- вперше поєднуються в одній роботі предметна творчість як така зі знаково-символічною, естетичною, еротичною й ужитковою функціями творів орнаментно-декоративного і прикладного мистецтва в комплексах народного життя поселців півдня України.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

- мистецькі традиції півдня України формуються шляхами: саморозвитку, взаємодії культур різних етносів, під впливом академічного мистецтва;

- атрибути і реквізит родинно-шлюбних ігор визначають: морфостилістику народного мистецтва, рівні взаємодії його фольклорних форм в етноконтактних зонах, характер спадковості художніх традицій;

- міська пластична культура, зазнаючи вливу академічного образотворчого, орнаментно-декоративного мистецтв, «вченої» архітектури з їх «типологічними» структурами, відіграє вирішальну роль у становленні в причорноморських містах кам'яного та залізного хресторобства, сюжетно-епіграфічної вишивки, церковного гаптування, візерунчастого ткацтва, архітектурного кованого металу, скриньярства, у формуванні неповторного орнаментно-пластичного декору народного житла;

- механізм традиції народного мистецтва, його риси проявляються через рівні функціонування рукотворних предметів. Пересельці прибувають на нові місця з рідними для себе речами побуту, а також з усталеними уявленнями про їх роль у домашньому вжитку. Однак, просторові й семантичні ніші знаходять не всі виготовлені в метрополіях вироби; в нових умовах вони виступають лише вихідним матеріалом для творення нових форм. Тож, народне мистецтво півдня України може асоціюватися за структурою як амальгама, поліметалевий злиток – конденсат народної естетики тогочасної України.

Особистий внесок здобувача. Першоосновою дисертації послужили матеріали, зібрані автором в експедиційних виїздах упродовж 1978 -1989 рр. до історико-етнокультурних місць півдня України, обмежених територією нинішніх Миколаївської, Одеської, Херсонської областей. Архітектурний орнаментно-пластичний і кольоровий декор, гончарна кераміка, народне килимарство, рушникове перебірчасте ткацтво, художня вишивка досліджувалися переважно «на місцях» шляхом фотографування виробів у помешканнях, графічного копіювання, опитування майстрів літнього віку тощо. До польових матеріалів була додана систематизована інформація про твори народного декоративного мистецтва півдня України з колекцій Державного музею українського народного декоративного мистецтва в Києві, Одеського художнього та археологічного музеїв, обласних краєзнавчих музеїв у Миколаєві, Одесі, Херсоні. Усього зібрано й паспортизовано більше тисячі зразків кам'яного архітектурного декору, художньої металопластики у

кам'яному зодчестві, різьбованих фасадних дверей на кам'яниціях «чистої роботи», глиняного та кам'яного посуду, народних «череп'янок», стінописів, народних меблів, килимів, тканих та вишиваних рушників, елементів народного строю тощо. Переважна їх кількість вперше вводиться до наукового обігу.

Розроблено класифікацію кам'яного декору народного житла, виробів з кованиго та виливаного металу, творів народного бляхарства, гончарства, ткацтва, писанкарства, вишивки. Вперше, як окремішня гілка народної творчості, розглядаються різьбовані фасадні двері народного житла в містах і передмістях півдня України.

Здійснена спроба розробити методикy визначення «образної стилістики» просторових утворень (локусів) сільської садиби в контексті південноукраїнського весільного ритуалу. Порівнюючи синхронно українське, російське, болгарське весілля, автор пропонує оригінальну методикy визначення «просторових артефактів» за допомогою речей і предметів селянського побуту, архітектонічних конструкцій з квітів, рослин, плодів, «мішури», творів орнаментно-декоративного і сакрального мистецтва, їх комбінацій. Саме місце в обширах народного посілля визначає відповідну функцію того чи іншого твору як ритуально-магічного або релігійного атрибута «містерії».

Поглиблено знання про морфостилістикy, технології виготовлення, функції ритуальних хлібів як витворів народних майстрів. Вперше народна ідея світла, з подачі автора, кореспондується за образним втіленням в інтер'єрі сільської оселі з народною пластичною творчістю. Народна писанка розглядається в комплексі весільних обрядів як пластичний символ світла-освітлення української хати.

Виконано 25 аналітичних таблиць з штриховими малюнками-схемами (більше 350 рисунків), де на основі графіки класифіковано типи й різновиди орнаментно-пластичного декору, бляшаних виробів - «корон», різьбованих чоловічих дверей, дверних кованих і литих решіток, кованих брам, розмальованих скринь, гончарного посуду, народних «череп'янок», писанок, ритуальних хлібів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження були апробовані в доповіді на міжреспубліканській науковій конференції з питань народного і самодіяльного мистецтва (Київ, 1983); науковому повідомленні на Всеукраїнській конференції «Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. Примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч» (Київ, 1995). Принципи відродження практики народного мистецтва реалізовані автором при створенні ним 1978 року першого в Україні об'єднання майстрів народного й аматорського мистецтва «Прибужжя» та відповідні осередки в сільських районах Миколаївської області. Активна діяльність «Прибужжя» сприяла проведенню 1979, 1981, 1982, 1983 років обласних виставок творів народного і самодіяльного мистецтва Миколаївщини та днів народної майстерности (1983, 1993 рр.).

1983 року / автор особисто розробив і частково втілює у життя через Миколаївський обласний науково-методичний центр народної творчості концепцію принципово нового для півдня України культурологічного структурного утворення – «фольклорно-етнографічний центр» (ФЕЦ) або сільська «грунтівка». У Синюшиному Броді Первомайського району була реконструйована садиба заможної української родини поч. ХХ ст. з відповідними архітектурними спорудами, предметним начинням в них. Твори декоративно-прикладного мистецтва, ремісничке обладнання, інструменти, реманент функціювали в Центрі, як предмети побуту, елементи декору народного житла. Вони змінювали свій статус у народному ритуалі, метаморфічно обертаючись у магічні речі, апотропеї – атрибути релігійно-побутової драми. Навчання художнім ремеслам, народним технологіям проходило в обладнаних під ремісничкі робітні приміщеннях посілля; відтворювалися традиційні для півдня України народні знання й уміння, фольклорні форми мистецтва тощо. Ідея відтворення народних ремесел на базі сільського фольклорно-етнографічного центра була підтримана вченими на міжреспубліканському симпозиумі з питань аматорського і народного мистецтв, що проходив у жовтні 1984 року в Єрвані, Диліжані, Ечміадзині (Див. про це: «Декоративное искусство СССР». - 1985. - № 8. - С. 13-19).

Функціонування «Прибужжя» та ФЕЦ пришвидчило створення автором у 1991 році першого в Україні обласного осередку Спілки майстрів народного мистецтва України.

Практичне значення роботи. Матеріали і теоретичні положення дисертації можуть бути використані: при відтворенні практики народного мистецтва регіону; при написанні роботи з історії українського мистецтва порубіжжя ХІХ-ХХ ст.; при підготовці навчальних посібників; при студіюванні курсу з історії України в учбових закладах; у музейній діяльності тощо.

Конструкція роботи визначаються проблематикою, способами дослідження, його метою, завданням. Дисертація має три розділи. Основний текст складається зі вступу, десяти глав, висновків. Повний обсяг тексту 163 сторінки комп'ютерного набору. В додатках - список використаних джерел (178 найменувань) на 10 сторінках. Альбом складається з переліку ілюстрацій, самих ілюстрацій (309 фотографій, 25 таблиць) на 142 сторінках. Загальний обсяг додатків складає 152 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність дослідження, визначаються предмет і об'єкт дослідження, формулюються його мета, завдання, окреслюються хронологічні межі, розкриваються теоретична новизна, практична значимість, стан тематичної розробленості наукових розвідок, а також накреслюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ» проведено аналіз літературних видань середини XIX-XX ст., викладено загальну методико дослідження, способи пізнання народного мистецтва, висвітлено джерелознавчу основу роботи.

Найдавнішу друковану інформацію про матеріальну культуру степовиків Українського причорномор'я зустрічаємо всередині XVII ст. у Г.-Л.Боплана. І лише через сто років в Одесі з'являються книжки О.Скальковського про життя й побут українців, прибулих у ці краї росіян, молдаван, колоністів з Німеччини, Греції, Швеції, Швейцарії, болгар з Турції, православних з Болгарії. Потому в різних містах колишньої Російської Імперії виходять друком книги про народні ремесла і промисли. Цілеспрямованими стають наукові розвідки в галузі народної художньої культури. Досліджуються, як древні, так і тогочасні осередки рукодільств. Зокрема, 1905 року в Херсоні видаються друком «Ремесла и промыслы Херсонской губернии», де вперше робиться спроба описати народні ремесла півдня України, вказуються причини еволюції деяких форм народної майстерності. Видання має неочіненне значення як статистичний збірник. Правда, ані художня вишивка, ані святковий стрій, ані декор народного житла тут не розглядаються. Не знаходимо інформації про особливості формування народних мистецьких традицій в етноконтактному середовищі і в книгах: «Из истории иностранной колонизации в России в XVIIIв.» (1909); «Городские поселения в Российской империи (Херсонская губерния)» (1865); «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (1910). Значний внесок у вивчення історії матеріальної культури півдня України робить Д.Багалій. Учений вказує на причини довготривалого заселення південноукраїнських земель, подас взірці прадавніх земляних жител запорозьких козаків, майнове начинання бурдюгів. Наслідком вільного заселення він вважає, наприклад, заснування тридцяти двох сіл у Херсонському повіті пересельцями з Чернігівської губернії.

1923 року в одному з періодичних видань Одеси з'являється стаття С.Цветко (Кветко) «Сучасне болгарське весілля». На прикладі трьох циклів родинного свята автор виокремлює домінантні рівні функціонування творів народного мистецтва – атрибутів весілля. С.Цветко переконливо змальовує численні метаморфози, коли буденна річ через мистецькі властивості обертається ритуально-магічною, з багатьма значіннями. Дослідник особливо підкреслює вплив міської предметної творчості українців на рукомесла болгар з передмістя Миколаєва. Серед видань про місце і роль творів народного мистецтва у формуванні локусів релігійно-магічного характеру виділено також праці А.Байбуріна, Г.Вагнера, В.Василенка, Р.Гамана, М.Кагана, Т.Пасто, М.Поповича, Б.Рибакова, В.Самойловича, В.Тернера, П.Флоренського, О.Фрейденберг, М.Шапіро, Р.Якобсона.

В осмисленні проблем, порушених у дисертації, автор спирався на концептуальні дослідження провідних українських, російських та болгарських вчених: П.Богатирьова, І.Богуславської, Б.Бутника-Сіверського, Н.Велігонької, Я.Запасака, Р.Захарчук-Чугай, Т.Кари-Васильєвої, М.Кауфмана, Т.Косміної,

Ю.Лапука, Г.Логвина, Г.Маслової, О.Найдена, М.Некрасової, В.Овсійчука, М.Селівачова, М.Станкевича, Г.Стельмашук, Д.Степовика, О.Федорука, а також тих учених, хто вивчав регіональні школи народної майстерности, обрядову пластичну практику українського, болгарського, російського етносів.

Системно-історичний метод дослідження народного мистецтва півдня України дає можливість подолати мистецтвознавчі стереотипи, коли та чи інша гілка народних ремесел розглядається відрубно, без конотацій, зчіплювань з іншими видами предметної творчости, мистецьких порівнянь, паралелей, за межами поліетнічного контексту. Такий спосіб пізнання народного мистецтва дозволяє глибше усвідомити і загальні принципи народної естетики, сутність яких, у відповідності з тематикою дослідження, зводиться до того, що селянина ніколи не цікавила річ сама по собі, річ непотрібна, чужа, малозрозуміла, без спожитку, хоча зовнішньо й приваблива.

У другому розділі "НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО І ДЕКОР НАРОДНОГО ЖИТЛА" автор намагається довести, що проблема традиції є однією з вирішальних при визначенні мистецької практики будь-якого народу. Її роль підвищується при дослідженні внутрішніх зв'язків мистецтва, його морфології, історії, соціальної обумовленности тієї чи іншої галузі народної творчости, взаємодії між останніми в комплексах народного побуту, ритуалі, при вияві типології народного мистецтва конкретного регіону, етносу і т.інш.

Найбільш рельєфно канонічні форми, світоглядність, норми поведінки, естетичні смаки, народні звичаї закарбовуються в народному будівництві, при втіленні архітектурно-мистецького образу народного житла. Саме в ньому виразно віддзеркалюються домінантні положення народної естетики, подих часу, зовнішні зв'язки народної творчости з природою, ландшафтом, соціальним середовищем, етнічними процесами, релігійною практикою.

2.1. Архітектурно-художнє вирішення народного житла. Народна архітектурна творчість - це мистецтво композиції різноманітних елементів, що огорожують простір. Сутий дім - це не стіни і дах, а обшир, у якому людина постійно перебуває. У більшості народів Землі він означає рід, сув'язь речей у просторі, пам'ять. Людське помешкання - це модель Всесвіту з його потрійною вертикальною структурою: небом-землею-підземеллям (стелею, стінами, підлогою). Справіку дім освячувався особливим обрядом і належав духам предків; вони захищали його мешканців не лише від ворогів на землі, а й від потойбічних сил. Оберегами-апотропеями будинку обиралися речі-символи, речі-знаки.

У виражальних засобах будівельної творчости міст півдня України з'являється багато спільного з архітектурою «історичних стилів». Проявляється це в схожих правилах і схемах архітектурно-планувальної композиції, споріднених будівельних матеріалах, через наслідування класичних архітектурних форм, «прилаштованих» під народне зодчество, пластичний декор тощо.

Декоративна обробка фронтонів кам'яних будинків з двосхилими дахами

протягом XIX ст. значною мірою впливає на формування архітектурно-мистецького образу народного житла. Площини кам'яних фронтонів декоруються за периметром рельєфним зубцьованим орнаментом. На вертикальній осі симетрії фронтону влаштовується прямокутне або кругле дахове віконце, нерідко - різьбована на камені або на цементній штукатурці розетка. На горизонтальній осі майстри витягують на глині або цементі два симетрично розташовані, складної конфігурації кружала. Разом з іншими елементами пластичного декору останні значно підвищують естетичний рівень бокового фасаду. Розетки на кам'яницях тонуються синім, червоним, жовтим або залишаються білими - в тон стін.

2.2. Кований художній архітектурний метал і народне бляхарство. Художній метал на півдні України з-поміж українців, болгар, росіян поширюється з кінця XIX ст. Розвивається за декількома напрямками: литі й ковані решітки, дверчаті та віконні набори, бляшані ринвові «корони». У взаємодії з архітектурною пластикою художній метал виступає як надійний засіб гармонізації міського простору.

Чільне місце в комплексі декору народного житла містечок, передмість та околиць великих міст півдня України займає кований піддашок. Його будова, матеріал, розміри, прикраси обумовлюються функцією - затінити вхід до будинку, захистити його від опадів, бути опорою для рослин, що в'юняться й плетуться. Через те формується опорний тип металевого піддашшка, хоча в кожному з причорноморських міст, навіть на одній і тій самій вулиці, спільному кварталі вони виявляються різними. Їх особливості визначаються техніками обробки металу, часом виготовлення піддашшка, стилістикою архітектурного декору, замислом слюсаря-мистця.

Просічне бляхарство як самостійна гілка ремесел формується у пластичному поєднанні з місцевою кам'яною архітектурою. «Корони» залишаються й дотепер найбільш ходовими елементами в оздобленні екстер'єру народного житла, його індивідуалізації. В основу конструкції водотокових вершаків, що силуетно домінують над спорудою, покладено принцип корони. Остання, як відомо, має декілька різновидів, а своїм походженням зобов'язана вінку. Можливо тому рослинний першопочаток в усіх візрях «корон», що побутують і нині через симетричні повторення, займає визначальне місце.

2.3. Різьбовані фасадні двері кам'яного будинку. Здибані нами чоловічі двері одноповерхових кам'яниць поділяються на різьбовані глухі та прорізні з кованими (литими) решітками. У більшості мають по дві стулки. Просторові образи дверей формуються пластикою й узорами облямівок, фільонок, партиць, немовби маскуючи конструкцію виробів; столярні вправи відходять на задній план. Домінантними мотивами оздоблення є: S-елементи, закрути, симетричні гротескові фігури, фризи з тригліфів, метоп, іоніків, штабиків і т.інш. Запозичаються з меблів «великих» мистецьких стилів, що знайшли собі місце на стилізованих під старовину «фасадних» шафах, комодах, скринях, кабінетах, барах, буфетах. Рамково-

фільончастий в'язок дверей дозволяє столяру-мистцю створювати гармонійні за пропорціями та прикрасами вироби. Двері за пластикою кореспондуються з декоративною скульптурою.

Особливе місце в орнаментно-пластичному комплексі чоловік дверей займають ковані решітки. Мистецькі якості дверчатого оздоблення проявляються через гармонійну домірність частин і цілого, відкритого й закритого просторів, взаємодію дерева з металом, плоских та опукувато-упукуватих форм.

2.4. Народний стінопис і доморобні меблі. Обшир селянської хати поділяється на своєрідні тунелі за допомогою вікнин, дверчатих прорізів, меблів. Об'єднуючими елементами інтер'єра виступають частіше, виділений кольором або орнаментами підстельовий фриз; горизонтальні гурти між вікнами; тонове підведення між підлогою й стінами; орнаментно-декоративні тканини, доморобні смугасті рядна на меблях, підлозі тощо. Взаємодія великих горизонтальних площин - білої стелі та візерунчастої підлоги з вертикальними - стінами підтверджують, хоча й схематично, тезу про потрібну космічну вертикаль світоустрою, забезпечують багатозначність пластичного образу інтер'єру, утаємничують його «душу».

З одного боку, імітація природи, з іншого – запозичення мотивів зокола, помножені на особисте розуміння гармонії, стають визначальною передумовою формування орнаментної традиції народного стінопису півдня України. Його образна стилістика базується на декількох композиційних схемах, а саме:

- коли на обмежену орнаментною смугою, тоном або рельєфом площину вміщуються крупні елементи зору; зумовлюють той чи інший тип декоративної композиції;

- «модульний», - коли автор малює, наприклад, стеблину, галузки, а віялоподібність листя лише намічає;

- «килимова», - якщо на біле тло стіни кладуться червоно-чорні мережива або на інтенсивну смарагдову підкладку вміщується поліхромний «килимовий» елемент у подібні плескатих зображень квіткових букетів, вазонів і облямовується бордюром з «бігунців», «хмеликів», «стрічок» інших хвилястих ліній.

За технологіями, техніками виконання, композиційними схемами народна «фреска» півдня України споріднюється зі стінописом Поділля, однак, має й розбіжності. В українсько-російських селах поєднуються типи хатньої російської печі з українським народним узороччям.

Меблі на півдні України рідко розмальовуються, але в Одесі, Миколаєві, Новому Бузі, Болграді, Анан'єві з кінця XIX ст. організуються артілі скринників, де виготовляються на замовлення та вільний продаж численні вироби з дерева, меблі. Останні відповідним чином декоруються.

2.5. Керамічний комплекс формується протягом XIX ст. Його морфологія, образна стилістика пов'язуються з характером керамічного виробництва центральних і північних районів України. Являє собою поєднані різноманітні типи і групи гончарного посуду, архітектурної кераміки, дрібної пластики. У керамічному

комплексі півдня України простежуються риси греко-скіфської і сарматської культури, що визначили значною мірою особливості матеріальної культури східних слав'ян.

У великому масиві кераміки регіону виділяється гончарний посуд. Умовно його можна розділити на завізний - розмальований і місцевий - бездекорний. Окрім полив'яного, напівполив'яного, теракотового посуду місцеві болгари виробляють чорну (морену), орнаментовану, мальовану і бездекорну кераміку, схожу за морфологічними ознаками з українською, а також глиняні головки для тютюнових люльок - так звані «глинен лули». Останні нагадують відомі козацькі курільні приладдя, форми яких багато століть тому були запозичені у турків.

2.6. Селянське візерункове ткацтво. Місцева традиція народного ткацтва формується довго і неспроста. Причин тут декілька. По-перше, сільське ткацтво - багатоаспектний «жанр» народної творчості і в умовах поліетнічних контактів ця його особливість підтверджується практикою; по-друге, орнаментований текстиль завжди споріднюється з інтер'єром народного житла; по-третє, поліетнічне середовище, навіть в межах села, є передумовою (особливо в перші роки спільного проживання різних народів) паралельного репродукування неоднакових за образною стилістикою форм народної творчості; по-четверте, з причин загальнодоступності ручного ткацтва це ремесло на півдні України поступово втрачає товарний характер. І останнє, пластика, орнаменти, метроритми узороччя, його колірність визначаються у перебірчастому ткацтві умовами колективної майстерності.

Різновид доморобної тканини з палітрою чорного, червоного, зеленого і жовтого кольорів формується на півдні України, вірогідно, з другої половини XIX ст. під впливом українського рушникового і плахтового ткацтва, молдавського і болгарського килимарства. Базою для них служать українські поперечно-смугові тканини. Орнаментна композиція складається з поперечних та повздовжніх пасмуг, що чергуються між собою. Для основи й утка використовується проста чорна нитка, для мережив - шерстяна різнобарвна пряжа. У великому й різнобічному зібранні народного текстилю півдня України помітне місце займають рушники.

У третьому розділі «НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО І РИТУАЛ. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ВЕСІЛЛЯ» йдеться про форми побутування творів народного мистецтва у весільному ритуалі українців, росіян, болгар. Досліджується взаємодія між змістом релігійно-побутової драми, образною стилістикою виробів народних майстрів та рівнями їх функціонування у відповідному контексті. Рукотворні речі - атрибути весільного дійства, як складові ритуальної мови, її орнаментно-пластичний «глосарій», в обрядових циклах родинно-шлюбних ігор стають одним з «векторів соціальної комунікації». Вилучений з ритуального локусу атрибут втрачає здатність до функціонування як знак-символ; його релігійно-магічні властивості слабшають, марніють, спотворюються або зникають взагалі.

3.1. Просторові смисли сільського весілля. До мистецького аналізу автор вводить просторові структури південноукраїнського весілля, що актуалізуються учасниками ритуалу за допомогою конвенційно уособлених речей-знаків та

відповідної кінесіки. Саме в цих обширах, за сценарієм народної «містерії», мешкають ворожо налаштовані по відношенню до молодих невідомі духи і до яких звернені зусилля обрядових чинів. Лише в обрядах повною мірою проявляються доміантні функції творів народного мистецтва. Речі-символи поєднують різні локуси весільної містерії в єдине (витагнуте) ціле. Причому естетичні, формотворчі та інші мистецькі функції проявляються через взаємодію з ритуальними просторовими об'єктами.

Хронологічний аспект структури церемоніалу передбачає регламентовану послідовність обрядових циклів весілля. Особливості його просторових утворень проявляються через місця об'єктів по відношенню до Абсолюта. Саме таке уможливає «тіло» є зручною точкою відрахунку метрики обширу. А характер пластичної взаємодії між самими об'єктами виявляє образну стилістику релігійно-побутової драми.

3.2. Народна ідея світла. Південноукраїнське писанкарство. У формуванні просторових утворень сільського весілля суттєве значення відіграє народна ідея світла. Світло-ясність за контрастом з темрявою-загадковою визначає позитивні смисли ритуалу, є одним з виражальних засобів декорування останнього. Діапазон світлових коливань в українських обрядах величезний: сягає від мерехтіння свічки і сонячного ореолу аж до місячного саява.

У комплексному вирішенні архітектурного простору селянського житла світло-освітлення усвідомлюється як організуючий і образний елемент декорації. Крім прямої функції джерело світла містить ідею єдності, урочистості, цілості. Характеристичні ознаки світла, часто його зміст визначаються джерелом «випромінювання». Кожний світильник-лампа, лампада, скалка, свічадо, що віддзеркалює і вбирає світло, створюють особливий мікросвіт з магічними локусами. В обрядах світлова пластика поєднується з іншими просторовими утвореннями, формуючи багатозначний, однак, неподільний образ інтер'єру народного житла.

Українська, болгарська народна писанка в ритуалі виступає як пластичний еквівалент сонячного світила, знамення Христового Воскресення, символ відтворення природи, знак щасливого заміжжя, амулет хлібороба, атрибут народних ігор, прикраса в домі, радісне дароприношення, уособлення ідеї родової спадковості. Буває народною, малярською, монастирською або аматорською. В родинно-шлюбних іграх вона прямо не виступає як ритуально-магічна річ, однак, її місце в декораціях народного весілля заздалегідь обумовлюється її етичними значіннями. Писанка в оселі людини - це світло в собі, пластична метафора Сонця, смисловий акцент ритуального обширу, символ Христової віри, знак народної майстерності і консолідації поколінь.

3.3. Взаємодія функцій творів народного мистецтва в карногонічних обрядах південноукраїнського весілля. Естетична функція мистецького виробу проявляється в контексті народного ритуалу через:

- художній образ;

- народні технології;
- ремісництвом набуті рухи й порухи майстра;
- взаємодію з ритуальними обширами будинку, посілля, вулиці, церкви, села;
- зчіплювання за смислами і пластикую з іншими предметами - атрибутами ритуалу.

До предметів, через які і за допомогою яких можуть формуватися ритуальні обшири, належать елементи народного строю в різні цикли релігійно-побутової драми, а також архітектурно-конструктивні деталі сільського будинку, вироби з дерева, каменю, глини, металу, лози, рогозу, соломки, орнаментовані тканини, ритуальні хліби, штучні архітектонічні конструкції тощо. Живим втіленням еротичних імплікацій у весіллі виступають не люди, а речі й рослини, що контактують з ними. У зв'язку з цим актуалізуються приховані смисли релігійно-магічних дій шлюбних персонажів, естетика карпогонічного обряду, всієї містерії і на перше місце виходить підтекст.

Автор має підставу стверджувати, що практично вся ритуальна атрибутика, магічні дії, ритуальні обшири мають значіння карпогонічних протофеноменів і, за відповідних умов, можуть сприйматися як металогічні образи чоловічого і жіночого начал. Скажімо, плетеник з квітів, накинутий на чоловічу руку, унаслідок через естетично досконалу форму «прозору» еротичну звабу. Формується з живих квітів – статевих органів розпліджування рослин. За будовою квітка усвідомлюється як модель життєтворення, модель людської резистенції, ізоморфний еротичний образ. У ставрографії Християнського Православ'я – це природний аналог життєдайного хреста. У поєднанні з бадиллям, листям, черешками, стеблинами, галузками, лозинням символізує лоно, в якому відтворюється життя. Є своєрідним еротичним фітоморфним (карпогонічним) апотропеєм не лише пари молодих, а й весілля в цілому. Через надівання елементів одіжі, рукавиць, чоловічих головних уборів, взуття, жіночих прикрас, шлюбної сорочки; у весільних церемоніях розплітання коси, обгортання руки, вінкобран; в обрядах покривання молодої вінком, платом, печеником проявляються першосмисли архетипічних діянь, багатозначність творів народного мистецтва. Семантичний діапазон пов'язаних з останніми дій не обмежується лише морально-етичними приписами, що втілюються в релігійно-побутовій «містерії» обрядовими персонажами. Більшість ритуально-магічних (частково релігійних) рухів, порухів і жестів має еротичне забарвлення; втілюючись у мистецькі форми, вони стають передумовою актуалізації інших функцій весільної атрибутики, відповідних пластично-просторових утворень народного весілля.

3.4. Південноукраїнський вишиваний рушник. Образна стилістика. Форми побутування. Орнаментні елементи на прадавніх творах українського народного мистецтва ми пов'язуємо з тамговими знаками на деревах, каменях, рукотворних виробах, що їх залишали колись кочівники працюючи на землі, рухаючись по ній. Це своєрідні архетипи родинно-племінних локусів, що генетично

успадковуються прийдешніми поколіннями. Тому, скажімо, справжній доморобний килим усвідомлюється мешканцями батьківського дому, як географічна мапа на стіні; а вишиваний рушник - як ідеальний боголюдський винахід, що поєднує лінійні просторово-часові виміри з міфологічними, земне буття в небесним. Знаками рівноваги між містичним і реальним стають не окремі орнаментні фігури, а мережаний простір, теургічним уособленням якого стає в Україні самий рушник.

У весільному ритуалі він є орнаментно-пластичним з'єдником родин жениха й нареченої. У рушнику закарбовується спадкоємність поколінь, віддзеркалюється духовна сила роду. Пов'язуючи вертикальні яруси хатнього обшпир, рушник немов жива істота стає посередником між людиною та непізнаною природою. За його сприяння люди очікують не тільки добродійства з боку небесних сил, але бажають звільнитися від чогось небезпечного, нечистого. З цією метою рушник відповідним чином оздоблюється. Способи компоновання орнаментних фігур на полотні, їх комбінації, кольорові співвідношення за тривалий час «спілкування» з потойбічними силами і виконавської практики вишивальниць набувають ознак регламенту, канонізуються. Це сприяє становленню загальнодоступної ритуальної мови, базовими ознаками якої стають:

- етнічний (регіональний) глосарій орнаментних форм;
- усталені композиційні схеми вишивання рушників;
- кольорові, графічні і пластичні структури узороччя;
- ритуальні дії, релігійно-магічні жести і рухи весільних чинів;
- фольклорні форми мистецтва,
- народні знання, вміння, технології.

За функціями південноукраїнські вишивані рушники поділяються на: побутові, дидактичні, повчально-навчальні, ритуальні, передвесільні, весільні, післявесільні, релігійні, гробові, хрестові, пам'ятні, церковні тощо. Виділяються символікою, композиційними схемами, колірністю, розмірами. У буденні дні більшість рушників цього асортименту сприймається як декорація хатнього інтер'єру.

Рушниковий вишиваний узір наділяється властивостями плаского простору. Форма тут знаходить місце виключно у площині двовимірного графічного зображення. Орнаментні фігури на білому (сірому) полі тканини здаються об'єктами на чистому аркуші, а не його образами.

Відомі нам південноукраїнські вишивані рушники кінця XIX - поч. XX ст. за образною стилістикою, будовою композиції можна виокремити у три групи:

1. Композиції, сконструйовані на виділенні крупного елемента взора;
2. Трискладові просторові утворення, що включають змішані мотиви орнаменту та багатоскладові композиції, сформовані з поперечних пасмуг однотонного орнаменту;
3. Сюжетні композиції з елементами ізоморфного, шрифтового та поліморфного орнаментних мотивів.

Колір у відповідному локусі народного весілля формує емоції, етичні критерії весілчан завдяки природним, штучно скомбінованим або набутих під час проведення родинно-шлюбних ігор властивостям ритуального атрибута. Семантика кольорів проявляється через декор народного житла, вбрання весільних персонажів, обрядову їжу, питво тощо. Домінуючими барвами південноукраїнського весілля вважаються білий, червоний, чорний. Вони - окремо і в комбінаціях між собою - наділяються особливими значіннями.

Висновки. - Викладений матеріал свідчить про те, що народне мистецтво півдня України є одним з факторів еволюції культури нашої держави. Фундаментом місцевої художньої традиції, її опорою виступає народна майстерність етнічних українців. З українського весільного ритуалу - багатоскладової релігійно-побутової драми - випростовується більшість гілок дерева народної творчості. Ритуальне дійство сприймається як барометр життєздатності конкретних форм культури. І лише на тлі народної звичаєвості чітко окреслюються новітні елементи - передумова подальшої еволюції українського мистецтва. Змістовна насиченість народного ритуалу зумовлює відповідні пластичні форми та семантику новотворів. Вивчення предметного насичення народної «містерії», на думку автора, уможливило більш глибоке розуміння традиційної матеріальної культури. Спадщина, що не актуалізується у сучасних просторово-часових вимірах, не затребується новими поколіннями, є мертвою. Саме форми побутування творів народного мистецтва, а не музейні експонати будуть визначати у подальшому пластичну культуру українського суспільства. Вищеподані описи і мистецькі порівняння, на переконання автора, можуть сприяти цій високій меті.

Деякі положення дисертації викладені автором у монографії «Таланти Прибужжя» (Одеса, 1988. 5,6 др.а); збірнику «Єдинение народоv - єдинение культур». Украинско-болгарские культурные связи: История и современность. К X Международному съезду славистов. (К., «Наукова думка». 1987. - С. 126-139); чотирьох каталогах обласних виставок творів народного декоративного і самодіяльного образотворчого мистецтв загальним обсягом 14,6 др.а. (Миколаїв. 1979, 1981, 1982, 1983), а також у семи журнальних публікаціях загальним обсягом 4,8 др.а.

Основні положення дисертації викладені в роботах:

1. Первая областная выставка произведений народного изобразительного искусства. Каталог. – Николаев, 1979. 3,2 др.а;
2. Декоративний метал Миколаєва // Образотворче мистецтво. - 1979. - № 6. - С. 22-24;
3. Вторая областная выставка произведений народного декоративно-прикладного искусства. Каталог. – Николаев. 1981. 3,0 др.а.
4. Рушники Миколаївщини // Народна творчість та етнографія. - 1981. - № 3. - С. 78-82;

5. Дерево и декоративный металл Николаевской области. Каталог. – Николаев, 1982. 4,0 др.а.;
6. Жестяные «короны» // Декоративное искусство СССР. - 1983. - № 11. - С. 22-25;
7. Третья областная выставка произведений декоративно-прикладного искусства. Каталог. – Николаев, 1983. 4,5 др.а.;
8. Сюжетные рушники Украины // Декоративное искусство СССР. - 1985. - № 2. - С. 22-24;
9. Истоки самодеятельного творчества. Круглый стол «ДИ СССР». Межреспубликанская встреча-совещание по проблемам самодеятельного и народного творчества // Декоративное искусство СССР. – 1985. - № 8. – С. 16.
10. Народное искусство болгар юга Украины / Единение народов - единение культур. - К., 1987. - С. 126-139;
11. Таланты Прибужья. - Одесса, 1988, 5,6 др. арк.;
12. Народне мистецтво півдня України // Образотворче мистецтво. - 1989. - № 6. - С. 23-27;
13. Кам'яні хрести півдня України // Образотворче мистецтво. - 1991. - № 4. - С. 13-15.

АНОТАЦІЇ:

Малина В.В. Народне мистецтво півдня України. Кінець XIX - початок XX ст.: На матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю. 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво. Львівська академія мистецтв. Львів, 1999.

Дисертацію присвячено питанням вивчення морфостилістики народного мистецтва півдня України кінця XIX - поч. XX ст., а також формам його побутування в інтер'єрі народного житла та весільному ритуалі українців, росіян, болгар. У дисертації використані нові розробки наукової методології дослідження, з одного боку, традиційних народних ремесел півдня України, зокрема: хатобудування, ковальства, просічного бляхарства, стінопису, писанкарства, гончарства, ткацтва, вишивки; з іншого - функціонування рукописних витворів як хатніх оздоб та як релігійно-магічних атрибутів сільського весілля. До наукового обігу вперше залучається маловідомий, однак, потужний корпус творів народного мистецтва, що й нині знаходять собі місце в комплексах народного побуту.

Ключові слова: народне мистецтво, морфостилістика, функціонування, інтер'єр народного житла кінця XIX - поч. XX ст., весільний ритуал півдня України.

Малина В.В. Народное искусство юга Украины. Конец XIX - нач. XX ст.: На материалах Николаевской, Одесской, Херсонской областей. Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 - декоративно-прикладное искусство. Львовская Академия искусств. Львов, 1999.

Диссертация посвящена вопросам изучения морфостилистики народного искусства юга Украины конца XIX - нач. XX вв., а также форм его бытования в интерьере народного жилища и свадебном ритуале украинцев, русских, болгар. В диссертации использованы новые разработки научной методологии исследования, с одной стороны, традиционных народных ремесел юга Украины, в частности: домостроительства, кузнечного, жестяного ремесел, стенописи, писанкарства, гончарства, ткачества, вышивки; с другой - функционирование рукотворных изделий в качестве украшений дома и религиозно-магических атрибутов сельской свадьбы. В научный оборот вводится малоизвестный, но мощный корпус произведений народного искусства, которые и сейчас встречаются в комплексах народного быта.

Ключевые слова: народное искусство, морфостилистика, функционирование, интерьер народного жилища конца XIX - нач. XX вв., свадебный ритуал юга Украины.

MALINA V.V. The Folk Arts in the South of Ukraine.

The end of XIX - at the beginning of XX centuries: On the staff of Mykolaiv, Odessa, Kherson Regions - Manuscript. Thesis for candidate degree in Scs. (Art Sciences) by speciality 17.00.06 - decorative and applied Arts. - Lviv Academy of Arts, Lviv, 1999.

The dissertation is devoted to the study of research of the morphology and stylistic features of the folk arts in the South of Ukraine in XIX-XX centuries and the standards of its existing in the interiors and in the wedding rituals among Ukrainians, Russians, Bulgarians.

A new working up scientific methology is used in the dissertation, on the one hand, traditional trades in the South of Ukraine in particular: house-building, iron-wares and tinwares, folk mural painting, scribbling of eggs, earthenwares, wearing, embroidery, on the other hand - hand-functioning the mandicraft wares into a hut and a village wedding as building decorations as well as religious-magical attributes. For the first time there is introduced into scientific turnover a little known but high-capacity collection of hand-made works, those came back to daily round.

Key words: folk arts, craftsmanship, morphology and stylistic features, functioning, the interior of a hut. XIX-XX centuries wedding ritual in the South of Ukraine; Ukrainians, Russians, Bulgarians.

Підписано до друку 26.04.99р.

Формат 60x90/16

ум.друк.арк. 1.0

наклад 100 примірників

Комп'ютерний набір Н.Молодих. Видавничий відділ Миколаївської філії
Національного Університету "Кисло-Могиллянська Академія"
327003, Миколаїв, вул.68 Десантників, 10

А

АВ 42.977

Мист.

Мист